

GLISSEMENT INSTITUTIONNEL

FIN DU MONUMENT & DE LA MONOFONCTIONNALITÉ ?

**AN
INSTITUTIONAL
SHIFT**

THE END OF MONUMENTS & OF MONOFUNCTIONALITY?

Gérald Ledent & Cécile Vandernoot

INSTITUTIONELE VERSCHUIVING

HET EINDE VAN MONUMENTEN & MONOFUNCTIONALITEIT?

Par le passé, le caractère monumental des institutions a marqué la ville de son empreinte, servant de repère et de symbole dans l'espace urbain. L'époque néoclassique a réorganisé la ville selon des axes majeurs comme le Tracé royal à Bruxelles, un tracé urbain bordé par différents édifices institutionnels. Ceux-ci rompent avec la forme de l'ordinaire par leur taille colossale et un style cherchant dans l'antiquité de quoi se légitimer. L'architecture des institutions a régulièrement eu recours à ces attributs pour se démarquer et dépasser les besoins, plus superficiels, de la vie quotidienne. Ce dépassement par souhait de reconnaissance a mené à une exagération des formes, jusqu'à parvenir à un caractère monumental.

Paradoxalement, si notre société occidentale sauvegarde de plus en plus de monuments, elle en crée de moins

en moins. Régis Debray l'a bien compris lorsqu'il écrit que la société aurait presque pour slogan: «le monumental, oui; le monument, non»¹. Le monument, qui a pour vocation de recueillir des traces (*relegere*) et relier les individus (*religare*), permet de maintenir un lien entre les générations et ainsi une identité collective. Or, la société où prime l'individu et l'économie a vu disparaître ce sentiment d'obligation envers des «êtres majuscules» que sont la Nation, l'Humanité, la République, le Sacré, etc. Cette disparition a entraîné celle du monument votif.

Le monumental, ou la monumentalité, habité par des fonctions uniques comme la justice, le parlement, la religion ou encore la royauté, semble dépassé par rapport aux besoins et aux usages de ce qui fait aujourd'hui institution. Progressivement, notre société a développé un ordre

In the past, the monumental character of institutions left its mark on the city, the institutions serving as landmarks and symbols in the urban space. The neoclassical period reorganized the city along major lines such as the Royal Route in Brussels, an urban course punctuated by various institutional buildings. These buildings departed from conventional forms by their colossal size and a style that sought to legitimize itself by drawing on antiquity. The architecture of institutions has regularly made use of these attributes to stand out and to transcend the more superficial needs of daily life. Driven by a desire for recognition, this act of transcendence has led designs to be exaggerated to the point of monumentality.

Paradoxically, while Western society is preserving more and more monuments, it is creating fewer and fewer of them. Régis Debray understood this well when he wrote that society could almost use 'yes to the monumental; no to the monument' as its slogan.¹ The monument whose purpose is to collect traces (*relegere*) and connect individuals (*religare*) makes it possible to maintain links between generations and therefore a collective identity. However, in a society where the individual and the economy take precedence over all else, this sense of obligation towards such 'capital beings' as the Nation, Humanity, the Republic and the Sacred, among others, has disappeared. This has led to the disappearance of the votive monument.

Vroeger fungeerden monumentale instellingen als symbool en oriëntatiepunt in de stedelijke ruimte en drukten zo hun stempel op de stad. In de neoklassieke periode werd de stad gereorganiseerd langs grote assen, zoals het Koninklijk Tracé in Brussel, een stedelijk tracé langs verschillende institutionele gebouwen heen. Ze breken met het gewone door hun kolossale afmetingen en legitimeren zich met een stijl die put uit de antieke periode. Van deze kenmerken heeft de architectuur van instellingen geregeld gebruikgemaakt om zich te onderscheiden en om de meer oppervlakkige behoeften van het dagelijks leven te overstijgen. In zijn streven naar erkenning heeft dit overstijgen geleid tot een overdrijving van de vorm, tot op het punt van monumentaliteit.

Terwijl onze westerse samenleving steeds meer monumenten beschermt, creëert ze er paradoxaal genoeg steeds

minder. Régis Debray heeft dit goed begrepen, met zijn slogan: "Het monumentale, ja; het monument, nee".¹ Het monument, dat bedoeld is om sporen te verzamelen (*relegere*) en om individuen te verbinden (*religare*), maakt het mogelijk een band tussen generaties en dus een collectieve identiteit in stand te houden. Maar in een maatschappij waar het individu en de economie primeren, verdwijnt het gevoel van schatplichtigheid aan de natie, de mensheid, de republiek, het heilige, ... Bijgevolg verdwijnt ook het votieve monument.

Het monumentale of de monumentaliteit waarin unieke functies zoals justitie, parlement, religie of het koningshuis zijn gevestigd, lijkt niet meer in overeenstemming te staan met de behoeften en gebruiken van een hedendaagse instelling. Geleidelijk aan heeft onze samenleving

plus lâche, moins strict et surtout moins homogène que ce qu'elle a connu par le passé. Cet ordre nouveau ne peut plus être transmis de la même manière qu'auparavant, et l'architecture doit accompagner ces changements.

À Bruxelles, le Tracé royal incarne une identité nationale un peu surannée. Perchées sur un coteau, ses institutions côtoient moins le quotidien des citoyens que des touristes. Elles paraissent figées et peu en phase avec les aspirations contemporaines d'une plus grande inclusion de toutes et tous dans les débats qui structurent notre société. Ces institutions partagent une identité commune, construite avec le temps, faite de renvois à l'échelle urbaine, à l'échelle du bâtiment ou du détail d'architecture. Érigées pour transmettre un message unique, toutes ces institutions sont restées monofonctionnelles, mis à part

peut-être le Jardin Botanique qui a changé de destination pour devenir un centre culturel. À la même échelle urbaine, perçu par beaucoup comme un quartier fermé, «enclos», le quartier européen peuplé des institutions internationales – occupant majoritairement des immeubles de bureaux – connaît un sort similaire.

Pourtant derrière ces façades et ces compositions hiératiques, des frémissements de changements se font sentir. À l'intérieur même des institutions existantes, des initiatives apparaissent. La culture déborde de ses murs et s'invite sur l'espace public, la démocratie parlementaire est remise en question pour une plus grande participation des citoyens, la manière même de rendre la justice est discutée. Des monuments qui étaient soigneusement fermés autrefois s'ouvrent progressivement à la population. Parallèlement,

The monumental, or monumentality, inhabited by such single functions as justice, parliament, religion and royalty, seems outdated in relation to the needs and uses of what today makes up an institution. Our society has progressively developed an order that is looser, less strict and, above all, less homogeneous than what existed in the past. This new order cannot be transmitted in the same way as before, and architecture must accompany these changes.

In Brussels, the Royal Route embodies a rather outdated national identity. Perched on a hillside, the institutions along it are closer to the daily lives of tourists than to those of citizens. They seem to be frozen and out of step with the contemporary desire for greater inclusion of the community as a whole in the debates that structure our society. These institutions share a common identity, built up over time, made up of references to the scale of the city, the scale of the building or the architectural detail. Erected to convey a single message, all these institutions still serve a single purpose, except perhaps for the Botanical Garden, which has been repurposed as a cultural centre. On the same urban scale, the European Quarter—perceived by many as a closed, 'walled-in' district that is home to international institutions, most of which occupy office buildings—is experiencing a similar fate.

However, behind these solemn façades and compositions, tremors of change are making themselves felt. Initiatives are surfacing within the institutions themselves. Culture is breaking down walls and moving into the public space, parliamentary democracy is being

een lossere, minder strenge en vooral minder homogene orde ontwikkeld dan in het verleden. Deze nieuwe orde kan niet langer op dezelfde manier worden doorgegeven als voorheen. En de architectuur moet meegaan in deze veranderingen.

In Brussel belichaamt het Koninklijk Tracé een enigszins verouderde nationale identiteit. Door hun ligging op een heuvel staan de instellingen minder in contact met het dagelijks leven van de burgers dan met dat van de toeristen. Ze lijken verstarde en niet meer te passen bij het hedendaagse streven naar een grotere betrokkenheid van iedereen bij de debatten die onze samenleving bepalen. Deze instellingen delen een gemeenschappelijke identiteit die in de loop van de tijd is opgebouwd en die bestaat uit verwijzingen naar de stedelijke schaal, de schaal van het

gebouw of de architectonische details. Al deze instellingen, opgetrokken om één enkele boodschap over te brengen, zijn monofunctioneel gebleven, behalve misschien de Kruidtuin, die een cultureel centrum werd. Op dezelfde stedelijke schaal zien we hoe de Europese wijk, door velen beschouwd als een gesloten, 'ommuurde' wijk vol internationale instellingen die veelal in kantoorgebouwen huizen, eenzelfde lot is beschoren.

Maar achter deze façades en hiëratische composities zijn er kleine tekenen van verandering voelbaar. Binnen de bestaande instellingen zelf ontstaan immers initiatieven. De cultuur wordt buiten de muren van de instelling tot in de openbaarheid gebracht, de parlementaire democratie wordt in vraag gesteld om tot een grotere participatie van de burgers te komen, en zelfs de wijze waarop recht wordt

d'autres manières de faire société se mettent en place, trouvant également dans l'espace des formes d'expression et de légitimation. Aurait-on pu imaginer il y a un siècle qu'un skate-park ou une guinguette puissent devenir des lieux institués à part entière?

La mutation de ces édifices hérités du passé ou l'avènement de nouvelles structures qui façonnent nos sociétés ont été observés par les étudiants qui ont participé à cet ouvrage. Certains constats sont aussi intimement liés au travail à distance que les étudiants eux-mêmes ont connu durant les trois années frappées par la pandémie de la covid. Ils ont pu relever une hausse exponentielle du nombre de démarches faites en ligne touchant presque toutes les institutions. Tout cela a un impact sur l'architecture. Les étudiants sont aussi particulièrement bien placés

pour comprendre que les échanges sociaux virtuels en expansion ont modifié le rapport à l'espace public et aux édifices, plus particulièrement aux espaces collectifs ou de loisirs. Pourtant, alors que la délocalisation de certaines fonctions a fait basculer certains usages dans une sphère virtuelle, beaucoup plaident aujourd'hui pour retrouver des lieux d'échanges locaux, humains et inclusifs qui installent une dimension citoyenne, une architecture moins ostentatoire, plus domestique.

Beaucoup d'édifices institutionnels ont vu également leur public évoluer, passant d'une fréquentation de privilégiés à un bien plus large public. D'autres se sont dépeuplés suite à une obsolescence des espaces ou de leurs fonctions, laissant derrière eux des édifices imposants mais précaires. C'est le cas de lieux de culte qui sont désacralisés

challenged in the hope of achieving greater citizen participation, and the very manner of dispensing justice is under discussion. Monuments that were once carefully closed are gradually being opened to the public. At the same time, other forms of community building are emerging that are also being expressed and legitimized in space. Would it have been possible to imagine a century ago that a skate park or an outdoor bar could become instituted places in their own right?

The transformation of these buildings inherited from the past and the advent of new structures that shape our societies were carefully observed by the students who contributed to this book. Some of their findings are closely related to the remote work that the students themselves experienced during the three Covid years. They recorded an exponential increase in the number of online operations regarding almost all institutions. All this is having an impact on architecture. The students are also in a unique position to understand that the growth in virtual social exchanges has changed our relation to public space and buildings, especially to collective or leisure spaces. However, while certain functions have been shifted into the virtual sphere online, many are now advocating a return to local, human and inclusive places of exchange at the level of citizens—a less ostentatious, more domestic architecture.

gesproken komt ter discussie te staan. Monumenten die vroeger zorgvuldig werden afgesloten, openen zich geleidelijk voor het publiek. Tegelijkertijd ontstaan er andere manieren om aan de maatschappij te bouwen en ook die vinden in de ruimte vormen van expressie en legitimering. Had iemand zich een eeuw geleden kunnen voorstellen dat een skatepark of een openluchtbaar volwaardige institutionele plekken zouden kunnen worden?

De mutatie van deze uit het verleden geërfde gebouwen en de komst van nieuwe structuren die onze samenlevingen vormgeven, werden bestudeerd door de studenten die aan dit boek meewerkten. Sommige van hun bevindingen houden nauw verband met het werken op afstand, dat de studenten zelf meemaakten tijdens de drie jaar van de covidpandemie. Ze stelden bij zowat elke instelling een

exponentiële toename vast van het aantal zaken dat online gebeurde. Dit heeft een impact op de architectuur. De studenten zijn ook bijzonder goed geplaatst om te begrijpen dat deze toename van online sociale contacten de verhouding tot de publieke ruimte en gebouwen verandert, in het bijzonder wat de collectieve of ontspanningsruimten betreft. Maar terwijl het delokaliseren van bepaalde functies sommige gebruiksdoeleinden naar een virtuele sfeer heeft verplaatst, vragen velen nu om een terugkeer naar lokale, menselijke en inclusieve ontmoetingsplaatsen die zorgen voor een burgerdimensie, met een architectuur die minder ostentatief en meer huiselijk is.

Veel institutionele gebouwen hebben ook hun publiek zien veranderen van een selecte groep naar een veel bredere publiek. Andere maakten dan weer een leegloop mee,

faute de fidèles ou de la Bourse de commerce et de la Banque Nationale qui ont été vidées suite à l'évolution des techniques ou l'internationalisation de certaines compétences. Il en résulte des lieux vacants, parfois gigantesques, dans des endroits stratégiques de nos villes, en attente d'un second souffle. Depuis le début de sa restauration dans les années 1980, le Palais de justice, par exemple, a vu plusieurs juridictions le quitter et il est aujourd'hui vide à 70%. Régulièrement, des appels à idées ouvrent des perspectives sur son devenir, du plus concret, à mettre en place sans grand effort, au plus utopique. Les deux voies méritent d'exister, d'alimenter un débat pour une vision politique plus émancipatrice.

L'évolution des usages a mené ou contraint certaines institutions à s'adapter. C'est le cas notamment du Jardin

Botanique qui, tout en conservant quelques plantes exotiques, accueille aujourd'hui des concerts et des expositions. C'est le cas aussi des institutions bancaires dont les besoins ont considérablement évolué. BNP Paribas Fortis, par exemple, s'est séparée d'une partie de son patrimoine pour le transformer en logements, alors que son siège, métamorphosé pour la troisième fois en cent ans, tente de s'adapter aux changements profonds de notre société. Les bâtiments de la Banque Nationale eux-mêmes devraient suivre une logique similaire. Parfois la mutation de l'institution fait débat, comme dans le récent projet de transformation de la Bourse de commerce en temple de la bière, ou la proposition d'accueillir une école du cirque ou une halle de marché dans l'église Sainte-Catherine en plein centre de Bruxelles.

Many institutional buildings have also seen a change in their audience, with visitors evolving from a privileged clientele to a much wider public. Others are now deserted, their spaces or functions having become obsolete; they leave behind imposing but precarious buildings. This is the case of places of worship that have been deconsecrated due to a lack of believers, as well as of the Commodity Exchange and the National Bank, both of which have been vacated following technological developments and the internationalization of certain skills. As a result, several (gigantic) vacant buildings in strategic locations in our city are waiting for a second wind. Since restoration began in the 1980s, the Palace of Justice, for example, has seen several courts leave: the vacancy rate has now reached 70 per cent. Calls for ideas regularly open up perspectives for its future, from the most concrete (implementable without much effort) to the most utopian. Both visions deserve to exist so as to feed a debate for a more emancipatory political vision.

The evolution of customs has led or forced certain institutions to adapt. This has been the case for the Botanical Garden, which, while it is still home to some exotic plants, now hosts concerts and exhibitions. This is also the case for banking institutions, whose needs have changed considerably. BNP Paribas Fortis, for example, has divested itself of part of its holdings and converted them into housing, while its headquarters, which has just been reconstructed for the third time in the space of a century, is seeking to adapt to the

omdat de ruimten of functies verouderd waren, en hebben imposante maar kwetsbare gebouwen achtergelaten. Dit is het geval met gebedshuizen die ontwijd zijn door een gebrek aan gelovigen, of met de Beurs en de Nationale Bank, die zijn leeggelopen door de evolutie van de technologie of de internationalisering van bepaalde vaardigheden. Daardoor staan soms gigantische gebouwen op strategische plaatsen in onze steden leeg, wachtend op een tweede adem. Sinds het begin van de restauratie in de jaren tachtig zijn in het Justitiepaleis bijvoorbeeld verschillende rechtbanken vertrokken en staat het gebouw nu voor 70% leeg. Oproepen tot het indienen van ideeën leiden geregeld tot perspectieven voor de toekomst van dit gebouw. Soms gaat het om heel concrete ideeën die zonder veel moeite kunnen worden uitgevoerd, soms zijn

de ideeën ronduit utopisch. We hebben echter beide benaderingen nodig om een debat op gang te brengen voor een meer emanciperende politieke visie.

De evolutie van het gebruik heeft sommige instellingen ertoe gebracht of gedwongen zich aan te passen. Dit is het geval met de Kruidtuin, waar in de tuin zeker nog enkele exotische planten staan, maar waar nu vooral concerten en tentoonstellingen worden georganiseerd. Dit is ook het geval voor bankinstellingen waarvan de behoeften aanzienlijk zijn veranderd. Zo heeft BNP Paribas Fortis een deel van haar activa afgestoten en omgebouwd tot woningen, terwijl de hoofdzetel, die voor de derde keer in honderd jaar werd verbouwd, zich probeert aan te passen aan de ingrijpende veranderingen in onze samenleving. De gebouwen van de Nationale Bank zouden een soortgelijke logica

Comment les édifices institutionnels, présents ou à venir, pourraient-ils muter ? Parmi les réponses esquissées dans ce livre, l'hybridation occupe une place centrale. Ce terme emprunté à la science et au latin classique *ibrida* «bâtard, de sang-mêlé», Joseph Fenton l'utilise dans le champ de l'architecture dans un essai intitulé «Hybrid Buildings», paru en 1985 dans la revue américaine *Pamphlet Architecture*. Il désigne par cette notion les édifices de grande échelle, les édifices monumentaux qui contiennent une mixité fonctionnelle. Avant lui, Robert Venturi, dans un ouvrage majeur paru en 1966 et traduit en français en 1971, *De l'ambiguïté en Architecture*, déclare que ce qu'il aime des choses, «c'est qu'elles soient hybrides plutôt que pures, issues de compromis plutôt que de mains propres, biscornues plutôt que *sans détours*, ambiguës plutôt que

clairement articulées. [...] À l'un ou l'autre je préfère l'un et l'autre, au blanc ou noir, le blanc et noir et parfois le gris. Une architecture est valable si elle suscite plusieurs niveaux de signification et plusieurs interprétations combinées, si on peut lire et utiliser son espace et ses éléments de plusieurs manières à la fois.»² Cette réponse par l'hybridation pourrait ainsi être le signe d'une époque qui n'est pas et ne se présente pas comme homogène.

Le concept d'hybridation n'est pas nouveau et il puise ses racines dans le passé de nos villes. Au Moyen Âge, par exemple, les hôtels de ville allemands abritaient des commerces et des lieux de restauration sous les salles officielles de réception. De même, pendant des siècles, logement et travail étaient intimement liés dans les mêmes édifices. Autant d'éléments qui brouillaient un message unitaire ou

profound changes in our society. The buildings of the National Bank should follow a similar logic. Sometimes the transformation of the institution is a source of debate, as in the recent project to convert the Commodity Exchange into a 'beer temple' or the proposal to host a circus school or market hall in St Catherine's Church in the centre of Brussels.

How might (present or future) institutional buildings change? Among the answers outlined in this book, hybridization occupies a central place. The term is borrowed from science and from classical Latin, *hibrida* meaning mongrel, of mixed origin. In the field of architecture, Joseph Fenton used it in an essay entitled 'Hybrid Buildings' (published in 1985 in the American magazine *Pamphlet Architecture*) to refer to vast constructions, monumental buildings that house a variety of functions. Before him, Robert Venturi, in a major work published in 1966, *Complexity and Contradiction in Architecture*, declared the following: 'I like elements which are hybrid rather than "pure", compromising rather than "clean", distorted rather than "straightforward", ambiguous rather than "articulated" ... I prefer "both-and" to "either-or", black and white, and sometimes gray, to black or white. A valid architecture evokes many levels of meaning and combinations of focus: its space and its elements become readable and workable in several ways at once.'² This response through hybridization could therefore be the sign of an era that is not, and does not present itself as, homogeneous.

moeten volgen. Soms wordt gediscussieerd over de transformatie van de instelling, zoals bij het recente project om de Beurs om te vormen tot een biertempel, of het voorstel om een circusschool of een markthal onder te brengen in de Sint-Katelijnekerk in het centrum van Brussel.

Hoe zouden institutionele gebouwen, nu of in de toekomst, kunnen veranderen? Onder de antwoorden die in dit boek worden geschetst, neemt hybridisering een centrale plaats in. Deze term, ontleend aan de wetenschap en aan het klassiek Latijnse woord *ibrida*, dat bastaard of halfbloed betekent, wordt door Joseph Fenton in een architectuurcontext gebruikt in een essay getiteld 'Hybrid Buildings', dat in 1985 in het Amerikaanse tijdschrift *Pamphlet Architecture* verscheen. Hij doelt hiermee op grootschalige, monumentale gebouwen die een functionele mix bevatten. Vóór hem

verklaarde Robert Venturi in een belangrijk werk uit 1966, *Complexity and Contradiction in Architecture*, dat wat hij mooi vond aan dingen "is dat ze eerder hybride dan *puur* zijn, dat ze eerder een compromis zijn dan zuiver, eerder grillig dan *rechtlijnig*, eerder dubbelzinnig dan eenduidig. [...] Naast *het ene of het andere* geef ik de voorkeur aan *het ene én het andere*, naast wit of zwart, gaat mijn voorkeur naar wit én zwart, en soms grijs. Architectuur is waardevol als ze aanleiding geeft tot meerdere betekenisniveaus en meerdere gecombineerde interpretaties, als de ruimte en de elementen ervan op meerdere manieren tegelijk kunnen worden gelezen en gebruikt."² Hybridisering als antwoord zou dus het teken kunnen zijn van een tijdperk dat niet homogeen is en zich ook niet als homogeen voordoet.

univoque de l'architecture et lui donnaient un caractère multiple. Vu sous cet angle, l'hybridation s'avère être plus « ancienne » que la monofonctionnalité qui apparaîtrait, elle, au siècle des Lumières où la lisibilité des fonctions et donc du bâti qui les abrite devient une préoccupation majeure. La monofonctionnalité était gage de reconnaissance : nombreux étaient « les architectes [qui] défendaient l'idée qu'un bâtiment devait ressembler à ce qu'il est ». ³ Cette monofonctionnalité sera reprise et renforcée par le mouvement moderne qui divise la ville selon des fonctions claires, séparant travail, loisirs, logement et circulation. Ce mouvement ira plus loin encore, en monumentalisant le logement, mais aussi les bureaux, sous la forme de hautes tours et de barres, un attribut jusque-là réservé aux seules institutions.

Les projets d'étudiants se sont appuyés sur cette notion d'hybridation et de mixité de fonctions pour intervenir sur les institutions existantes ou en proposer de nouvelles.

Face au constat bruxellois actuel qui voit de plus en plus d'édifices monumentaux se vider, le choix a été résolument de réinvestir leurs formes car il s'agit là d'un héritage matériel, symbolique, économique et environnemental important. Ces grandes carcasses construites peuvent accueillir des activités plurielles en leur sein, tout en intégrant l'espace public qui leur fait face.

En parallèle de ce réinvestissement et des interrogations sur le devenir des institutions implantées sur le coteau ouest de la Senne, les étudiants ont pointé de « nouveaux » équilibres possibles dans la ville, notamment entre la ville haute et la ville basse. Aujourd'hui, la vallée

The concept of hybridization is not new. It is rooted in the past of our cities. In the Middle Ages, for example, German town halls housed shops and restaurants underneath the official reception rooms. Similarly, for centuries, housing and work were closely entwined in the same buildings. This is to say that, instead of being unitary or univocal, architecture has long possessed a diverse character. Seen from this angle, hybridization proves to be 'older' than monofunctionalism, which appeared during the Enlightenment, when the legibility of purposes and therefore of the building housing them became a major concern. Monofunctionalism guaranteed recognition, and there are many architects who have contended that 'a building should "look like what it is"'. ³ This monofunctionalism was taken up and reinforced by modernism, which arranged the city according to clear functions, separating work, leisure, housing and traffic. This movement went even further, monumentalizing both housing and offices, in the form of high-rise towers and slabs, an attribute reserved until then for institutions alone.

The student projects drew on this idea of hybridization and on the diversity of functions to intervene in existing institutions or to propose new ones.

In view of the current situation in Brussels—where a growing number of monumental buildings are being vacated—the decision was made to reoccupy the empty premises, because they represent a significant material, symbolic, economic and environmental

Het concept van hybridisering is niet nieuw en heeft zijn wortels in het verleden van onze steden. In de middeleeuwen bijvoorbeeld huisvestten Duitse stadhuizen winkels en eetgelegenheden in officiële ontvangstruimten. Eeuwenlang waren huisvesting en werk nauw met elkaar verbonden in dezelfde gebouwen. Al deze elementen doorbraken de eenzijdige of eenduidige boodschap van de architectuur en gaven haar een meervoudig karakter. Vanuit dit standpunt zou hybridisering zelfs 'ouderwetser' kunnen blijken dan monofunctionaliteit, die haar intrede pas deed tijdens de Verlichting, toen de leesbaarheid van functies en dus van de gebouwen waarin zij zijn ondergebracht een belangrijk punt werd. Monofunctionaliteit werd erkend: talrijk zijn "de architecten [die] het idee verdedigden dat een gebouw moest lijken op wat het is". ³

Deze monofunctionaliteit werd overgenomen en versterkt door het modernisme dat de stad in duidelijke functionele zones verdeelde, waarbij werk, vrije tijd, wonen en verkeer van elkaar werden gescheiden. Deze beweging zette zich door en ging niet alleen woningen, maar ook kantoren monumentaliseren, in de vorm van hoge torens en langgerekte gebouwen, zaken die tot nu toe alleen aan instellingen waren voorbehouden.

De projecten van de studenten waren gebaseerd op deze notie van hybridisering en functievermenging om in te grijpen in bestaande instellingen of om er nieuwe voor te stellen.

Gezien de huidige situatie in Brussel, waar steeds meer monumentale gebouwen leeg komen te staan, is resoluut gekozen voor een nieuwe invulling van hun vormen, omdat

est réinvestie pour, espérons-le, produire une société plus inclusive. Une nouvelle génération d'institutions émerge dans le bas de la ville, le long du canal qui relie Bruxelles à Charleroi et Anvers. Ce sont majoritairement des institutions culturelles qui s'installent le long de cette voie d'eau dans des bâtiments industriels qu'elles réhabilitent: futur Kanal-Centre Pompidou dans l'ancien garage Citroën, le MIMA (Millennium Iconoclast Museum of Art) dans les anciennes brasseries Belle-Vue, Recyclart qui vient d'emménager dans un complexe industriel. Le COOP – foyer d'entreprises engagées en coopération et solidairement liées à d'autres fonctions – s'est installé quant à lui dans l'ancienne Meunerie Moulart. Ce nouveau rôle donné à l'architecture comme une expression flexible de la structure de notre société y résonne tout particulièrement. Le territoire

autour du canal, ligne de fracture historique dans la ville, incarne un projet de société porté sur la mixité de fonctions et la diversité sociale. Il assume un passé productif à valoriser et préserve tout en le transformant un quartier de ville où l'on habite avec plaisir: où les espaces de travail côtoient des espaces verts et de loisirs, des institutions, des équipements, des commerces et ce, juste à côté de chez soi.

Enfin, les étudiants ont également fait émerger de nouveaux récits capables de rassembler et, qui sait, de fonder de nouvelles institutions. Urgence climatique, défense de l'environnement, égalité des genres, droit au logement, accueil des migrants, surconsommation, emprise des déchets sont des sujets pour lesquels les étudiants se mobilisent. Le collage a été le moyen d'expression privilégié pour partager ces idées et récits. Ce procédé de

heritage. These vast built frames can accommodate a variety of activities while integrating the public space around them.

In parallel with this reoccupation and the questions on the future of the institutions located on the western hillside of the Senne, the students identified potential 'new' balances in the city, especially between its lower and upper parts. Today, the valley is once more attracting people and this renewed interest will, we hope, produce a more inclusive society. A new generation of institutions is emerging in the lower part of the city, along the canal that connects Brussels to Charleroi and Antwerp. Most of these are cultural institutions that are establishing themselves along this waterway in industrial buildings that they are also converting: the future Kanal-Centre Pompidou museum in the former Citroën garage, MIMA (Millennium Iconoclast Museum of Art) in the former Belle-Vue breweries, and Recyclart, which recently moved into an industrial complex. COOP, a hub for companies involved in cooperation and linked together with other functions, has set up house in the former Moulart mill. This new role given to architecture as a flexible expression of the structure of our society is particularly resonant here. The area around the canal—the site of a historical dividing line in the city—embodies a community project based on a variety of functions and social diversity. It embraces a productive past worth highlighting and preserves, as it transforms it, a district that is a great place to live, a place where workspaces combine with green and

ze een belangrijk materieel, symbolisch, economisch en natuurlijk erfgoed vertegenwoordigen. Deze grote gebouwde karkassen kunnen een verscheidenheid van activiteiten herbergen, met integratie van de omliggende publieke ruimte.

Samen met deze nieuwe invulling en het onderzoek naar de toekomst van de instellingen op de westelijke helling van de Zenne, hebben de studenten ook gewezen op mogelijke 'nieuwe' evenwichten in de stad, met name tussen de boven- en benedenstad. Vandaag wordt er opnieuw in de vallei geïnvesteerd om hopelijk een meer inclusieve samenleving tot stand te brengen. In de benedenstad, langs het kanaal dat Brussel met Charleroi en Antwerpen verbindt, zien we een nieuwe generatie instellingen opkomen. Het zijn voornamelijk culturele instellingen, gevestigd

langs het water in gerehabiliteerde industriële panden: het toekomstige Kanal - Centre Pompidou in de Citroën-garage, het MIMA (Millennium Iconoclast Museum of Art) in de voormalige Belle-Vue-brouwerijen, en Recyclart, dat onlangs zijn intrek heeft genomen in een industrieel complex. COOP, dat onderdak biedt aan een coöperatie van samenwerkende ondernemingen, heeft zich in de voormalige graanmolen Moulart gevestigd. De nieuwe rol van de architectuur als flexibele uitdrukking van de structuur van onze samenleving valt hier duidelijk op. Het gebied rond het kanaal, een historische scheidslijn in de stad, belichaamt een maatschappelijk project gebaseerd op een mix van functies en sociale diversiteit. Het gaat uit van een productief verleden dat moet worden gewaardeerd en in stand moet worden gehouden, terwijl het wordt omgevormd

composition qui consiste à introduire dans une image (comme dans une composition musicale ou littéraire), des éléments préexistants hétérogènes, produit des contrastes inattendus. Les prochaines pages partagent leurs critiques envers la société et les utopies auxquelles ils aspirent.

Faire exploser tous les «mono» (linguisme, logisme, fonctionnalisme) qui ne caractérisent plus notre époque bataillant pour plus de nuances, de libertés, d'inclusion sociale et de genres mène à ce glissement vers l'hybridation. Les étudiants, futurs architectes, désirent bien moins détrôner les «sphinx» ou les «colosses» institutionnels que de pouvoir les réinvestir de fonctions significatives pour leur époque, ou leur présenter comme voisins une buvette, une bibliothèque, une école, du logement, et bien d'autres fonctions encore qui ont pour vocation de

décomplexer les relations urbaines. Dans cette optique, l'architecture jouera encore certainement un rôle dans les institutions de demain.

leisure spaces, institutions, facilities and shops, and all this just a stone's throw from home.

Lastly, the students also developed new narratives capable of gathering and perhaps even of founding new institutions. Climate emergency, environmental protection, gender equality, housing rights, refugee support, over-consumption and waste management are some of the issues for which the students are mobilizing. Collage is their preferred means of expression for sharing these ideas and stories. This method of composition consists in integrating pre-existing heterogeneous elements into an image (as in a musical or literary composition), producing unexpected contrasts in the process. The following pages share their critical views of society and the utopias to which they aspire.

The shattering of the various 'monos' (-lingualism, -logism, -functionalism) that no longer characterize our age—an age that is advocating greater nuance, freedom, social inclusion and gender inclusion—is ushering in this shift towards hybridization. The students, future architects, are less interested in toppling these institutional 'sphinxes' and 'colossi' than in giving them functions that are meaningful for their time. Nor are they afraid to introduce them to such neighbours as an open-air bar, a library, a school, housing and many other functions that can loosen up and smooth out urban relations. With this in mind, architecture will certainly continue to play a role in the institutions of tomorrow.

tot een stadswijk waar het aangenaam wonen is: met werk-ruimten vlak bij groene zones en plaatsen voor ontspanning, instellingen, voorzieningen, winkels en dit alles vlak bij de eigen woning.

Ten slotte hebben de studenten ook nieuwe verhalen gecreëerd die mensen kunnen samenbrengen en, wie weet, nieuwe instellingen kunnen stichten. Klimaatcrisis, milieubescherming, gendergelijkheid, huisvestingsrechten, opvang van migranten, overconsumptie, afvalbeheer: het zijn allemaal thema's die de studenten bezighouden. Collage is hun favoriete expressiemiddel om deze ideeën en verhalen te delen. Deze compositiemethode bestaat erin reeds bestaande heterogene elementen in een beeld te integreren (zoals in een muzikale of literaire compositie), waardoor onverwachte contrasten ontstaan. De volgende

pagina's delen hun kritische kijk op de maatschappij en de utopieën waarnaar zij streven.

Alle eenzijdigheid (één taal, één logica, één functie) die niet langer kenmerkend is voor ons tijdperk opblazen en vechten voor meer nuance, vrijheid, sociale inclusie en gender, leidt tot deze verschuiving naar hybridisering. De studenten, onze toekomstige architecten, zijn niet zo zeer geïnteresseerd in het onttronen van de institutionele 'sfinxen' of 'kolossen'. Veeleer willen ze de instellingen opnieuw invullen met functies die van betekenis zijn voor hun tijd, of hen voorstellen als 'buren' van een café, bibliotheek, school, woongelegheden of vele andere functies die de stedelijke verhoudingen moeten ontwarren. In dit opzicht zal architectuur zeker een rol blijven spelen in de instellingen van morgen.

↑
 The cooling towers of nuclear power plants are totems of a past in which humanity was engaged in the destruction of Mother Earth. What if these cold totems today became the symbols of a renewal? – Collages: V. de Grave, A. Rigolet, L. Villeret, 2016–17.

← / ↑

Lack of recognition and indifference towards culture deprived citizens of an essential space during the pandemic. What if theatres were to become public places, open to all, conducive to socialization and direct communication? – Collages: N. Benali, H. Coche, D. Deraymaeker, M. Misselyn, 2021–22.

↑

The anti-squatting law passed in 2017 is synonymous with an institutional malfunction: Why should homeless people be removed from empty buildings they are occupying? What if, instead, we made the city's empty spaces habitable? – Collage: L. Delgado S., L. Menant, C. Struvay, Y. Tanouti, 2016–17.

→

Food miles are devastating for the environment, health and society. By bringing its unused spaces into play, how can we make a city resilient and self-sufficient in terms of food? – Collages: S. Charles de la Brousse, M. De Clercq, C. Knauf, B. de Villenfagne, 2017–18.

TRUMP

T

TRUMP

←
 We live in a culture of images. Architects are commissioned by hyper-narcissistic powers to shape the city. Is this right? – Collage: H. Bramaud du Boucheron, J. Daenens, C. Morterol, G. Lambé, 2017–18.

↑
 Big Tech companies—Alphabet (Google), Amazon, Apple, Meta (Facebook) and Microsoft—have become more powerful than states. Is their supremacy such that they are on the verge of replacing states? – Collage: M. Florès, J. Obedia, L. Roobaert, X. Vandendries, 2019–20.

↑

Everyone aspires to an ideal city, except those who consider the city they live in to be satisfactory. Since so few of us consider our city perfect, let's commit ourselves to building the society of tomorrow! – Collage: H. De Fauw, M. Geelhand de Merxem, M. Perney, A. Varesi, 2016–17.

→

What if agriculture became the cardinal feature of our societies? We could imagine a Brussels Pentagon emptied of its inhabitants and entirely devoted to cultivating fields in the shadow of residential towers – Collage: C. Dekimpe, J. Jadoul, S. Lux, P. Masson, 2021–22.

